

Kerekasztal-beszélgetés

Bibó Istvánról, az emberről és a gondolkodóról

Nagy Endre: Bibó István (1911-1979) születésének centenáriuma alkalmából tartott mostani beszélgetésünk témája, hogy Bibó hogyan jelent meg a magyar politikai élet és oktatás valóságában. Hadd kezdjem azzal, hogy 1982-ben vagy '83-ban – mint Bibó szellemi hagyatékával foglalkozó kutató – meghívást kaptam ide a Jogi Karra. Kéri László volt, aki megkeresett, és elmondta, hogy Bibó István a '70-es évek elején meghívást kapott a Kartól egy előadásra. Ebben nagy szerepe volt Bihari Mihálynak, úgyhogy rögtön megkérem, hogy mondja el ennek a történetét.

Bihari Mihály: A történet röviden a következőképpen foglalható össze. Bibó Istvánról egyetemi tanulmányaink során semmit nem hallottunk. Ha valaki belebotlott valamelyik művébe, mert valaki idézte, vagy utána nézett valamiknek, akkor nyilván rácsodálkozott, hogy van itt egy senki által soha nem említett társadalomtudós, akinek már a művei címe is felkavaró és érdeklődést felkeltő. Már az egyetem elvégzése után kerültek először kezembe Bibó művei, *A magyar demokrácia válsága* elsősorban, amelyet Széll János kollégánktól kaptam meg, s akinek megvolt a Valóság eredeti száma, amiben az megjelent. A Valóság következő lapszáma pedig az írásról szóló vitát tartalmazta. Merthogy nagy vita volt, hiszen óriási botrány lett belőle. A kommunista párt csinált belőle botrányt, különösen Révai József, aki magának a műnek a megjelenését is meg akarta akadályozni. Fenyegetőzött a Valóság szerkesztőségében, hogy ez nem fog megjelenni, mert ez kommunistaellenes írásmű. Végül a főszerkesztő, aki már leadta a tanulmányt, és a kefelevonat, s a szerző jóváhagyása is megvolt, nem tágított. Lukács György volt az, aki úgy vélte, hogy jelenjen meg a Bibó műve, de legyen hozzá kommentár. Ez a kommentár végül a következő számban megjelent vita volt.

1973-ban a Valóságnak – amely akkor a legjelentősebb társadalomtudományi folyóirat volt - a 12. számában jelent meg Bibó Istvántól egy cikk *Tanyakérdés vitájának újjáéledése és Erdei Ferenc tanyakoncepciója* címmel. Akkoriban az alföldi tanyak életképességéről ismételtelen fellángolt Magyarországon egy agrárszociológiai és közgazdaságtani vita, és ez ehhez volt adalék. És nem is annyira az volt revelatív, amit írt Bibó ebben a művében, hanem az, hogy Bibó István írhatott. Fiatal oktatóként is tudtunk róla, hogy a Nagy Imre kormány utolsó egyikeként beválasztott minisztere volt, életfogytiglanra ítélték, aztán '63-ban szabadult. Nagyjából ennyit tudunk róla. Ennél sokkal többet nem. Néhányan a jogászok olvasták a szegedi jogi karon a kényszer és jog témakörében írott disszertációját. Ezen kívül elkészített egy terjedelmesebb tanulmányt a *Tanya és urbanizáció* címmel. Ez egy nagyobb, megrendelt tanulmány volt, amiért kapott is néhány forintot, hiszen majdhogynem nyomorgott szegény, és ez valahogy azt a látszatot keltette, hogy Bibó István esetleg írhat majd nemcsak ilyen témákról, hanem valami másról is. És ezen olvasmányélmények után egyszer Törzsök Erikával lelkesen beszélgetve említettem, hogy elő kellene venni a korábbi nagy műveit, meg kell ismerni, és személyesen kellene vele találkozni. Azt mondta, hogy szívesen odaadja a telefonszámát.

Felhívtam telefonon, bemutatkoztam, elmondtam, hogy az Állam és Jogelméleti Tanszéken tanítok, és abban az ügyben keresném, hogy eljönne-e hozzánk egy beszélgetésre, a tanszékre. Hát azt mondja, lehet erről szó, de ő nagyon óvatos ebben a dologban. Azt kérdezte, hogy Vas Tibor ott dolgozik? Mondtam, hogy még igen. Érdeklődött, hogy ki a tanszékvezető. Mondtam, hogy Samu Mihály. Mondta, hogy olvasott tőle néhány dolgot. „Szabó Imre tanít-e még?” – kérdezte. Mondtam, hogy igen, a jogelméleti részeket tanítja. És

akkor ezután hajlandó volt fogadni, pontosabban azt mondta, hogy menjek el egyszer a lakására, és ott beszéljük meg ezt a dolgot. Mondtam neki, hogy természetesen én szólni fogok a tanszékvezetőnek, és megkérdezem, hogy ő egyáltalán mit szól ehhez az esetleges meghíváshoz. Samu Mihálynak elmondtam, ő azt mondta, hogy jó lenne, de hogyan, milyen keretek között gondoljuk a lebonyolítást. Mondtam, hogy egy szűkebb körben, természetesen nem egy nyilvánosan meghirdetett előadás gyanánt. „Jó, rendben van.” Felkerestem Bibót az Orsó utcai lakásukban. Kicsit szegényesek voltak a körülményei: a szék az mozgott, recsegett, ropogott stb., de nagyon kedvesen fogadott. Röviden bemutatkoztam, elmondtam, hogy mivel foglalkozom. Elmonda, hogy nem hiszi, hogy meghívása probléma nélküli lenne, és hogy ezt nem kell-e egyeztetni a kari vagy az egyetemi pártszervezettel. Mondtam, hogy én nem tudom, a tanszékvezető majd eldönti, hogy kell-e vagy nem. Én csak azt szeretném kérni, hogy jöjjön el, fiatalok leszünk ott, nemcsak tanszékiek, egy-két hallgató is, és válassza meg ő, hogy miről tartana nekünk előadást. Azt mondta, hogy rendben van, és megkért engem, hogy a Vas Tibornak adjam át az üdvözlését, aki Szegeden évfolyamtársa volt, és akinek munkásságáról többször írt még 1945 előtt. Szabó Imréről is dicsérőleg szólt. Már olvasott tőle korábban, mielőtt őt eltávolították az akadémiáról (1948-49 előtt), de nem ismeri személyesen. Nagy örömmel venné, és megnyugtató lenne a számára, ha ez a két professzor esetleg részt venne a beszélgetésen. Akkor én nem jöttem rá, hogy ezzel egy kicsit legitimálni akarja a dolgot. Végül is megállapodtunk ebben. Természetesen Vas Tibornak mondtam, hogy találkoztam Bibóval. Vas is megemlékezett a szegedi közös élményekről, és hajlandóságot mutatott arra, hogy az előadásra eljőjön. Szabó Imre kerekpereg azt mondta, hogy nem jön, nem kíván részt venni. A megbeszélés időben vártam Bibót az aulában. Felmentünk Samu Mihály szobájába, ahol Vas Tibor ott volt, ők üdvözölték egymást, egy kis beszélgetés volt, és akkor Vas Tibor mondta, hogy szívesen maradnék István, de nem tudok, mert dolgom van, és el kell, hogy menjek”. Nem vett részt az előadáson. Mi pedig a szemináriumi helyiségbe mentünk. Samu Mihály, Szilágyi Péter, Kukorelli István, aki demonstrátor volt akkor a tanszéken, Gombár Csaba, Schlett István, Szél János, Kéri László, Kolosi Tamás és Papp Zsolt volt ott.

Bibó a „zsákutcás magyar történelem, a kiegyezés utáni magyar helyzet és magyar történelem” témáját választotta. Egy kicsit csalódott és meglepett voltam, de bármennyire fiatal voltam, azért azt tudtam, hogy Bibó erre az alkalomra nem a „magyar demokrácia válságát”, vagy az „eltorzult magyar alkatot”, vagy a „zsidókérdést” vagy ehhez hasonló fogja témájául választani. Végighallgattuk. Nagy élmény volt hallgatni az ő eszme-futtatását. Hogy a többiekben mi maradt, azt én nem tudom. Bennem az maradt, hogy amilyenek az írásai, olyan volt a személyisége is. A kettő egymásnak abszolút megfelelt. Beszélve, gondolkodva, nyitottan, de ugyanakkor határozott állításokkal és következtetésekkel, hatalmas nagy tájékozottsággal tartotta meg az előadást. Ez volt Bibóval az én személyes találkozásom.

Nagy Endre: Köszönöm szépen. Korábban mindenkire intéztem három kérdést. A kérdések a következők voltak: „Hogyan találkoztam Bibó Istvánnal?”; „Miben hatott rám és munkásságomra?”; „Van-e Bibónak ma időszerűsége?”

Schlett István: Személyesen egyszer találkoztam Bibóval. Azon alkalommal, amiről Bihari Mihály az imént beszélt. Írásaival én egyetemistaként találkoztam, a '60-as évek első felében, és szinte véletlen, hogy Bibót olvastam. Olvastam a Válaszban, illetve a Valóságban megjelent tanulmányait, ezek voltak hozzáférhetőek. Ezeket ismertem, és érdekesekek voltak. Emlékeim szerint tudományos diákkörön, meg a szakdolgozatomban is használtam ezeket a műveket. A második találkozás, mármint szellemi találkozás, az 1966-tól kezdődő reformidőszak volt, amikor azt hiszem nagyon sokan keresgélnek kezdtek a magyar

eszméletörténetben, politikatörténetben az elődöket, és ezek egyike Bibó István volt. Valamikor a 60-as évek vége felé egyszer Gombár Csaba jött be az egyetemre, és hozott egy sokszorosított Bibó szöveget. Már nem igazán emlékszem pontosan, hogy ez mi volt. Bibónak az 1973-ban megjelent, a tanyakérdésről szóló írása mintegy jelezte, hogy esetleg Bibó visszakerülhet a szellemi életbe, esetleg személyesen is. Mindenesetre az értelmiségi diskurzusokba a '60-as évek végétől kezdődően egyre erőteljesebben jelen volt. Nem véletlen, hogy az első nagy port felverő kiadvány a Bibó-életrajz volt. Természetesen Bibó '56-os szereplésének is volt ebben szerepe, de azt hiszem annak is, hogy az értelmiség viszonylag szélesebb köre a bibói életművet erre az időszakra már felismerte.

Gombár Csaba: Elsőként arról szólnék, amit Bihari Mihály itt az egyetemen való találkozásról mondott. Nagyon határozottan megmaradt bennem, hogy ez után a találkozó után Schlett Istvánnal arról beszélgettünk, hogy miközben Bibó Istvánnak hatalmas tekintélye volt előttünk, mi egy megtört, megfélemlített emberrel találkoztunk. Arra emlékszem, hogy amikor elkezdte a kiegyezéssel kapcsolatos gondolatainak ismertetését, még előrebocsátotta azt, hogy ő nem akar propagandát kifejteni. Hogyne, kínos dolog volt ez, de mi egyáltalán nem Bibó Istvánra nehezteltünk, hogy ezt így fogalmazta meg, hanem tulajdonképpen az akkori álláspontomnak megfelelően, a politikai körülményeket hibáztattuk, hogy egy ilyen szellemi nagyság ilyen szituációba kerülhet egyáltalán. Nem tudom, hogy először mikor olvastam Bibó Istvánt, de arra természetesen nagyon jól emlékszem, hogy szervezett körülmények között, csoportosan, 1968-69-ben a Társadalomtudományi Intézetben hosszan vitattunk minden stencilezett hozzáférhető írását. Írásainak óriási hatása volt ránk. Természetesen nagyon hamar tisztába jöttünk a különböző találkozások során, hogy politikai kortársai őt soha nem vették komolyan. Mindig amolyan álmodozónak tekintették. A magyar politikai emigráció sem tekintette fajsúlyosnak az ő nézeteit. A szélsőségek között konszenzuális útra törekedett, és aki így közelíti meg a dolgokat, azt sajnós ma is sokszor álmodozónak mondjuk.

Kukorelli István: Hogy találoztam Bibó Istvánnal? Az akkori jogelméleti diákkör népszerű volt a hallgatóság előtt. Sokan kapcsolódtunk demonstrátorként a diákkörbe, és nagyon sok program volt, többek között egy ilyen program, mint a Bibó István meghívása. Akkor ez a program nem tűnt ki az összes többi rendezvény közül, még a mondanója sem nagyon. Egy megtört, de ugyanakkor tartással bíró ember jött közénk. Egy egyszerű ember, mintha csak egy sofőr jött volna be, ám amikor megszólalt, akkor valami átsugárzott a jelenségén.

Az első szellemi találkozás is közel van ezekhez az évekhez. A Budaörsi úton Szilágyi Péter volt a kollégiumigazgató, Bihari Mihály nevelőtanár, és itt a fiatal oktatók között, de különösen a Jogelméleti Tanszéken, a szamizdat-forgalom igencsak jellemző volt. Tehát jöttek-mentek a különböző tanulmányok. Halász József emlegette „Bibó Pistát”. Ő a Nagy Imre kabinetfőnöke volt, és nagyon jóban voltak. Tehát ő, Halász emlegette, hogy érdemes lenne megnézni a város-megye koncepcióját. Hát megnéztem, nagy nehezen utol lehetett érni. Tehát az első élmény a járásokkal összefüggésben – amely akkori kutatási témámmal egybevágott –, ez volt. Aztán tematikusan jött az összes többi, alkotmányjogilag különösen izgalmas dolog, a „hatalom megosztása”, a „szabadságszerető ember tízparancsolata”. Már akkor, ezekben az években, egyetemista években, mint hatások, jelentősen ott voltak, és alakították az embert.

Nagy Endre: Most én fogom elmondani, hogyan *nem* találoztam Bibó Istvánnal. Tudniillik ebben az időszakban, amikor ti meghívtátok őt, Bibó megbízást kapott a Jogtudományi Intézetben, hogy a közigazgatási területrendezési koncepcióról készítsen egy tanulmányt,

amely aztán a Kovács István szekrényében el volt zárva. Ebben az időben egy alkalommal az Intézet hosszú folyosójának egyik végéről mentem a másik felé, és közben volt a könyvtár. Onnan kijött egy ember, és ment előttem középszürke ruhában. És én mentem utána. Vele szemben, a folyosó túloldalán jött Varga Csaba. Az ember kiment az ajtón, és azt mondja nekem Varga Csaba: „Endre, láttad a Bibót?”. Mondom: „hol?”. Azt mondja: „ott ment előtted”. Visszanéztem, és még lengett a csapóajtó. Na, így nem találkoztam Bibó Istvánnal.

Én nem tudom, hogy kitől hallottam először Bibó Istvánról. A '70-es évek közepén írtam a kandidátusi disszertációm, amely a magyar közigazgatással foglalkozott, és akkor elolvastam Bibónak a közigazgatással kapcsolatos írásait. Az igazi szellemi találkozást azonban az jelentette, hogy valamikor a '80-as évek elején – akkor azt hiszem, hogy már Huszár Tiborral dolgoztunk a háromkötetes Bibó történeten – Bencze György megkért engem, hogy a párizsi magyar füzeteknek írjak egy recenziót a Genfben kiadott Bibó István írásokról. És akkor mindent elolvastam, ami akkor le volt adva az akadémiai kéziratárba, és akkor megírtam a munkát a *Tendenciózus naivitás igazsága* címmel, amire itt utalás történt. Mert Bibó egy lábjegyzetben kitér erre a problémára. Azt mondja: ”Hát lehet, hogy az én írásaim naivak, de mégis az a hit élteti őket, hogy egyszer ott és akkor fognak hatni, amikor eljön ennek az ideje”.

Bihari Mihály: Igazi szellemi találkozásra az adott alkalmat, hogy 1978-ban a Kenedi János elhatározta, hogy Bibóról valamilyen könyv jelenjen meg, és másokkal együtt elkezdte szervezni a Bibó-könyv megjelentetését. Végül is ez elkészült, 75 ember írt bele, nehéz körülmények között, negatív szerzői díjjal. Tehát itt nem kaptak a szerzők pénzt, hanem minden szerző 1.000,- Ft-ot adott a kiadványra, hogy a gépelési díjat ki tudják fizetni. A dolog természetesen eljutott a pártközpontba, Knopp Andrásához, és aztán ő irattatott egy értékelést arról. Huszár Tibor, aki a jelentést készítette, azt javasolta, hogy meg kell előznie, hogy Bibó legendává váljon, mégpedig azzal, hogy ha nem is minden műve, de a legtöbb műve jelenjen meg magyarul. És erről a pártközpontban döntöttek, Kornidesz és Knopp. Huszár értékelő írása meg is jelent, és ennek kapcsán kezdtek el szervezni egy kötetet, megelőzendő a Bibó-könyv megjelenését. Huszár Tibort kérték fel arra, hogy majdan a bevezető tanulmányt, meg az értékelést készítse el. Két szerkesztő kellett még ehhez. Vida István volt az egyik szerkesztő, aki megkeresett engem, hogy legyek a másik szerkesztő.

Bibó olyan hihetetlen nagy olvasottsággal rendelkezett, hogy iszonyú nehéz volt őt lábjegyzetekkel ellátni. Bementünk Kardoshoz, a Magvető kiadójához, ott volt egy kis jelenet, Huszár bemutatott bennünket, végül azt mondta, hogy jó, rendben van, akkor álljanak neki. Vida Istvánnal nekikezdtünk a munkának. Én akkor ismertem meg ifjú Bibó Istvánt, hogy a tőle kapott, illetve az Akadémián elhelyezett iratanyagból kezdjük el összerakni az anyagot. Nyilvánvaló, hogy Bibónak van sok olyan írása, ami soha nem jelent meg. Ilyen volt a „Német hisztéria” (*A német politikai hisztéria okai és története* – a szerk.) amit a háború közben, bombázások alatt, gyertyafény mellett kézzel írott, hosszú slejfnikre. Ezeket az ifjú Bibó adta át, és akkor sokszorosították le a Művelődési Minisztériumban ezt a hatalmas mennyiségű anyagot.

Kezdtek felosztani egymás között a feladatokat a Vida Istvánnal. Aztán én '81-ben elvállaltam, hogy bemegyek az egyetemi főosztály vezetésére a Minisztériumba. Ekkor szembesültem azzal, hogy én nem tudok megbirkózni ezzel a munkával a főosztályvezetői munkám mellett, és javasoltam Huszárnak és Vidának, hogy keressenek valaki mást, aki ezt a munkát elvégzi, s akkor Nagy Endrét kérték fel. Az én történetem nem fejeződik itt be, csak ez adott lehetőséget arra, hogy megközelítően az összes Bibó munkát elolvassam. Olyanokat is, amelyek csak a jegyzetelt és szerkesztett kötetekben jelentek meg először.

Nagy Endre: Amikor én ide bekerültem, akkor az volt a filozófiája a kötetnek, hogy '45-49 között megjelent írásait tegyük közzé – tudniillik Bibónál volt egy szakadék. A *magyar demokrácia válsága* '45-ben jelent meg, s előtte főképp jogi munkái voltak. Nem láttuk, hogy hol van az átmenet a társadalomfilozófia, a szociológia felé. Ekkor a „kis Bibó” (ifj. Bibó István- a szerk.) előállt Szilágyi Sándorral, s megjelentek egy könyvvel, a „*Békecsinálók könyvével*” (más néven: *Az európai egyensúlyról és békéről* – a szerk.), ami kéziratos volt. És akkor ezt Huszár elolvasta, s volt egy kis vita, hogy mi kerüljön be, mi nem. De ezzel át volt törve ez a filozófia, s más írások is megjelenhettek, s így került be a '72 -'73-ban magnóra mondott *Európai társadalomfejlődés értelme*, aminek egy vitáján részt vettem. Szerepel ebben az írásban, hogy '68-ban a szovjet tankok eltiporták a csehszlovák felkelést. Huszár arra akarta rábeszélni Bibó fiát, egyezzen bele abba, hogy ezt szögletes zárójelbe tegyék, három ponttal, s majd ha eljön az ideje, megjelenik a teljes szöveg. A fiatal Bibó egy órán keresztül ellenállt neki, aztán beleegyezett. Majd megjelent a kötet, teljes szöveggel. Na, ilyen volt a szocialista könyvpolitika.

Szilágyi Péter: Ami a találkozást illeti, fizikailag egyetlen egyszer találkoztam Bibó Istvánnal. A szellemi találkozás 1969-re datálódik. Ugyanis 1969. május 1-jén kerültem a tanszékre, Sztodolnyk László kolléga helyére, aki meghalt és a könyvtárát a tanszékre hagyta. Itt akadt a kezembe egy bekötött könyv, és abban volt egy szegedi Acta-cikk, Bibó disszertációja, a *Kényszer, jog, szabadság*. Akkor ezt elolvastam. Kulcsár Kálmánnal voltunk egy szobában, beszélgettünk róla. A '70-es évek elejétől a jogi felelősséggel kezdtem el foglalkozni, és felhasználtam ezt a munkát, természetesen hivatkoztam is, de ez egy külön történet.

Még a személyes tanszéki találkozáshoz, amire nagyon emlékszem, - ez még a Samu Miska szobájában volt -, hogy Bibó beszélt arról, hogy neki mi a véleménye a marxista társadalomszemléletről. Említette, hogy ő nem marxista. Mint hiányosságot azt emelte ki, hogy az – az én szavaimmal élve -, a szociálpszichológiai tényezőknek, közvetítő szerepüknek nem tulajdonít jelentőséget. Nem az pusztán a lényeges, hogy mi történt, hanem, hogy az emberek azt hogyan élik át.

Ha már itt az emberek szóba kerültek, Szabó Imre – aki hetente tartott jogelméletet –, már nem emlékszem, hogy a találkozó előtt vagy után, nem egészen barátságosan emlékezett meg Bibó Istvánról. Egyébként az a tény hozta föl, hogy Szabó az igazságügyi minisztériumban volt a törvényelőkészítő osztály vezetője, Bibó pedig Erdei belügyminisztersége alatt a belügyben, és hogy ez a koalíciós együttműködés nem volt egészen súrlódásmentes – ami gondolom nem a két személynek, hanem a koalíciónak tudható be. És aztán, amikor megjelentek az írások, hát... nagy hatást gyakoroltak rám.

Samu Mihály: Nekem különös élményem van Bibóval kapcsolatban, ugyanis kezdő házasként kaptam egy társbérleti szobát egy villában, negyedik társbérlelként. Ez a villa éppen szembe nézett Bibó házával. Akkoriban a tanszéken találtam egy könyvet, amiben Bibó a békeszerződés igazságos megszervezéséről írt. Ettől kezdve kíváncsi voltam, hogy miféle ember Bibó, szerettem volna vele személyesen is találkozni. A sors nem engedte meg azt, hogy a szomszéd házban lévő Bibóval találkozzam, de azt láttam, hogy ő végzi a takarítást, rázza a szőnyeget, és így tovább. Hallottam utóbb, hogy nagyon szeretett házimunkát végezni. A társbérletből aztán elkerültem, és Bibóról csak annyit hallottam, hogy könyvtárban dolgozik. Hát az '56-os események természetesen fölélesztették a Bibó iránti érdeklődésemet és szimpátiámat. Csak annyit tudtam róla, hogy lecsukták, majd kiszabadult. A Jogtudományi Intézetben járván összetalálkoztam vele többször, amikor kutatást végzett tanyarendszerről, tudtam, hogy a város-megye témában Kovács foglalkoztatja.

Ezek után, a '70-es évek végén megjelent a *Hatalom és állam* című könyvem, és dedikálva átadtam neki ezt a könyvet. Én úgy írtam, hogy „Bibó István professzornak”. Nagyon megköszönte. „De hol van az már, hogy én professzor vagyok,”- mondta. Ezek után nem találkoztam vele, de felvetődött Bibó Istvánnak a meghívása. És miért jutott nekem eszembe Bibó István meghívása? Hát annak idején én forszíroztam, mint tanszékvezető, hogy ismerjék meg az élő, jogelmélettel foglalkozó kutatókat, és ily módon az egész tanszéket kivittem Szabó Imre lakására, hogy személyes ismeretségbe kerüljenek vele.

Már nem emlékszem pontosan, hogy előtte volt vagy utána, de későbbiekben felvetődött Bibó meghívása, és nekem sajátos megközelítem volt az elődöket illetően. Szabó Imre nagyon határozottan elítélte Somlót, amiért Trianon ellen tiltakozott, sőt gondolom, tudja mindenki, hogy Kolozsváron a trianoni döntés miatt 1920-ban öngyilkosságot követett el. A jogpolitikát tárgyalva ezt mindenkinek megemlítem.

A következő jogbölcsező professzor, Moór Gyula, tudjuk jól, hogy nagyon jelentős közéleti szerepet töltött be. Nagyon élesen tiltakozott a fasizmus ellen, az önkényes rendszerek ellen. A második világháború után jelentős közéleti szerepe volt, nemcsak azért, mert rektor volt, hanem azért mert a parlament tagja volt. Az első nemzetgyűlésbe a behívtak 12 olyan értelmiségi tekintélyt, mint pl. Kodály, Bartók, Tamási Áron, Illyés Gyula. Közöttük volt Moór Gyula is, aki később a Szabadság Párthoz csatlakozott. Később tiltakozott a '47-es kommunista választási csalások miatt, ezért megfosztották akadémikusságától, és nyugdíjba helyezték 1948-ban. Na, most ilyen történelmi előzmények után jutott eszembe, hogy hát Bibót is fel kéne karolni a forradalom utáni szenvedése miatt. Ez találkozott azzal a kezdeményezéssel, hogy Bibó Istvánt hívjuk meg.

Vas Tibort behívtam a szobámba, hármasban beszélgettünk. Bibó ezután ment a szemináriumra, és mondta el a mondanivalóját. Olyan magyar történelmi szemléletet képviselt, amely a hivatalossal nem találkozott. Ezek után sokaktól szemrehányást kaptam, hogy jövök én ahhoz, hogy ilyen börtönviselt embert meghívjak a tanszékre előadást tartani. Én ezt vállaltam, de abban az időben már nem voltak ezzel kapcsolatos politikai következmények, mert ez 1975-ben történt.

Nagy Endre: Akkor most arra a kérdésre térnénk rá, hogy Bibó munkássága miképpen hatott. Schlett Istvántól kérdezem, hol hatott rád tulajdonképpen, van-e a gondolatainak valamilyen lenyomata az életműveden?

Schlett István: Amit most mondani fogok, magamnak is furcsa. Azt hiszem, hogy a hatás a munkámnak nem azon a részén érezhető, amelyet tudományos munkának tekintek, hanem publicisztikámban, meg az ún. reformidőben, tehát '68-tól kezdődően, a reformvitákban megjelent szövegeimben, - amelyek hát nem állíthatnám, hogy a tiszta tudomány termékei. Ezek politikai célzatúak voltak, és politikai változásokat szándékoltak és próbáltak támogatni. Ilyen szempontból Bibó, azt hiszem, hogy minta volt a számomra. Tehát a higgadsága, a tettetett naivitás, ami egy publicisztikai fogás is. Valljuk be, ezzel gyakran élnek, nem Bibó volt az egyetlen. Néha én is éltem ezzel a lehetőséggel. Igen, ebből a szempontból Bibó példaadó volt.

Nehezebb a helyzet a tudományos munkáimmal. Történészként nem nagyon tudok támaszkodni rá. Bibó kategóriái, amelyek egyáltalán a magyar történelmi fejlődésre vonatkoznak, meglehetősen távol állnak tőlem. Mondhatnám azt, hogy az ítélkező kedv meghatározó nála... ezek nehezen igazolhatók. Had' tegyem hozzá, hogy ezzel Bibó tökéletesen tisztában van. Az európai társadalomfejlődésről szóló írásának az első 10 oldalán másról sem beszél, mint arról, hogy nem tudományos választás, amit ír. Egy társadalomfejlődési elmélet voltaképpen nem igazolható, az választás kérdése. Tehát pl. a

történelmi hivatkozások, illusztrációk, igazolások egy tétel mellett. Tehát nem a történelmi valóság kutatása vagy értelmezése a történelemnek, hanem illusztrációk, bizonyos jövőképnek igazolása. Nem a múltról szólnak, hanem egy jövőkép megerősítéséül szolgálnak.

Egy dolgot had' mondjak még el, amit valószínű az előbb kellett volna elmondani. Nekünk volt egy xeroxunk, a „tudszoc” tanszéken. Magyar György volt a tanszékvezető, ő volt az egyetemi párttitkár, éppen ezért eléggé megbízhatónak számított, hogy egy xeroxgépet beszerezzünk. Tehát volt egy xerox gépünk, ami vasrácsok mögött volt. Amikor Bibó meghalt, fiatal Bibó István (aki évfolyamtársam volt az egyetemen) megkérdezte tőlem, hogy – mivel a hagyatékot leadta az Akadémia könyvtárának, de volt benne egy félelem, hogy el fog tűnni - , meg tudnám-e csinálni, hogy a xerox-szal lemásoljuk egy példányban a teljes hagyatékot. Iszonyú mennyiség volt, több ládával. A tanszékvezetőm hozzájárult ehhez, mondta, hogy csinálhatom, de ő nem tud róla. Késő estéig, amíg az egyetemről el nem kergettek, másoltunk le több ezer oldalt. Ez ugye '79-80 tájékán lehetett, amikor az akadémiai könyvtárba átvittük ezt az anyagot. Ez most azért jutott így hirtelen eszembe, hogy igen, ez egy ilyen korszak volt. Az ifjú Bibó István tényleg félt attól, hogy esetleg a hagyatékot, vagy annak valamelyik részét meg fogják semmisíteni. A mi tanszékünkön is meg volt egy példányban, mert Magyar Györgynek az volt a feltétele, hogy lemásolhatom, ha neki is csinálok egy példányt.

Gombár Csaba: A Társadalomtudományi Intézet, amelyet már említettem, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának az intézete volt. Ránk, akik ott a politika iránt érdeklődtünk, Bibó úgy hatott, hogy a körülöttünk lévő politikai helyzetet ilyen-olyan eséllyel, de azért - netán kritikailag- lehetett elemezni. Ez ma ez annyira triviális dolog, hiszen mindenki művelheti, akit érdekel, van, aki ebből állítólag meg is tud élni. 30-40 évvel ezelőtt azonban a politikai vezetés privilégiuma volt, hogy megmondja mi a politikai helyzet, de tulajdonképpen nem nagyon lehetett semmit se tudni. Bibó magatartása számunkra bátorítás volt, hogy benne élve egy adott helyzetben, ahogy ezt ő csinálta pl. 1945. után, a bírálatot meg lehet kísérelni. Az Ő szintjét soha nem értük el szerintem, de a példája nagyon jelentős volt sokunk későbbi tevékenységére.

Kukorelli István: Nagyon nehéz a bibói hatásra válaszolni, mert ez egyfajta önreflexiós képességet is feltételez. Az ember nyilván elfogult is Bibóval kapcsolatban. Ha azt mondja, hogy példaképének tekinti, akkor az máris egy vallomás. De nemcsak az írógépes fényképe, a tízparancsolata, meg egy verselemzése van kint a falon, hanem az ember valóban végig fogyasztotta a bibói életművet. Az alkotmányjogot például sokféleképpen lehet művelni. Van a normativista iskola, van a történelmi iskola, és van egyfajta politikatudományi, vagy a politikai publicisztikához közeli művelése. Utóbbi valószínű bibói hatás, nevezetesen, hogy ezt az irányát is megpróbálta az ember a szaktudományának, és ez különösen a rendszerváltás idején jött elő erősen, amikor Bibót mindenki próbálta zászlóra tűzni és aktualizálni. Bibónak volt egy módszertana. A történelemszemléletével lehet vitatkozni, de pl. az sajátos módszertan, hogy egyfajta diagnózist, aztán a terápiát adott - a múltban, a jelenben és a jövőben gondolkodott. Ez hatott, és néha már azon kapta magát az ember, hogy ha egy írást elkövet, akkor Bibót szinte önkéntelenül kellett idézni.

Nagy Endre: Emlékszem a pillanatra, amikor a Tízparancsolatot (*A szabadságszerető ember tízparancsolata* – a szerk.) először elolvastam az akadémiai könyvtárban. Olyan frenetikus hatással volt rám, mint lehetett '38-ban, amikor azt Bibóék írták, szervezve a Nemzeti Parasztpártot. Rögtön el is határoztam, hogy ezt meg fogom írni. El is kezdtem írni, és az a gesztus jutott eszembe, ahogy Mózes a tízparancsolatot átadja a népének. Ez egy ilyen gesztus

volt. Na, de nem tudtam megírni, mert nem tudtam a keletkezés körülményeit, úgyhogy megkérdeztem Huszár Tibort, hogy az interjúban van-e erről valami. És Huszár azt mondta, hogy semmi.

A másik általános hatása rám azt volt Bibónak, hogy megmutatta, hogy lehetséges egy többpártrendszerű, nem marxista, szocialista rendszerű társadalom. Ez megint csak akkora felszabadító hatás volt, felsejlett, hogy talán lehet valamit csinálni. Aztán kiderült, hogy nem, hogy „vagy-vagy”. De ez azért fantasztikus volt. Egyébként én Bibó munkásságából írtam a nagydoktori disszertációm, amiből meg fog jelenni egy-két részlet Van egy fejezet benne, amiben tulajdonképpen megpróbálom feltárni a bibói észjárását.

Bihari Mihály: Először arról szólnék, hogy mi az, amit nem tudtam elfogadni Bibónál. Megismertem, de nem tudtam elfogadni, és ma sem tudom. Az egyik a '67 utáni magyar történelem zsákutcának nyilvánítása, a másik, hogy a konkrét helyzetek, konkrét elemzések kapcsán a kivezető utat illetően szinte semmilyen elképzelése nem valósult meg. Így *A magyar demokrácia válsága* című munkájában a javaslata az volt, hogy a két középpártra helyezett demokrácia lenne stabil. A Szociáldemokrata Párt és a Parasztpárt lettek volna ezek. A Parasztpárt említése nyilván elfogultságból is adódik, hiszen végül is Erdeihez és bizonyos írókhoz fűződő kapcsolata révén annak lett az ideológusa. A konkrét helyzetből való kivezető utat illetően naivnak éreztem néhány elemzését. Ugyanígy 56-os magatartását is, miközben nagyon nagy és emelkedett az a memorandum, amit megírt a Parlamentben, miközben az orosz csapatok elfoglalják a Parlament épületét. Azt a hajlott hátú embert vélem kissé naivnak, akitől megkérdezi az orosz parancsnok, hogy fasiszta vagy nem fasiszta, és aztán mondja, hogy nem fasiszta, és az oroszok mennek tovább, és ott hagyják őt, aki gépel tovább.

Tehát nagyfokú naivitás volt benne, a konkrét helyzet, a konkrét politikai helyzet elemzését tekintve. Engem meglepett, hogy egy ilyen nagy tudású és elemzőképességű ember, hogy tud ekkorákat tévedni. Ami viszont hatott rám, az a társadalom jelenségeik szociálpszichológiai magyarázata. Ebben benne van Pataki Ferencnek és másoknak is a hatása, de ez külön felerősödött Bibónál. Köztudott, hogy ő Ravasz László veje volt, és hívő református ember. Engem nagyon megfogott egyik írásában az a momentum, ahol az erőszakról, a félelemről ír. A legnagyobb baj a társadalomban, ha az erőszakállomány és a félelemállomány túl nagy, és a legfőbb feladat a félelem és az erőszakállomány csökkentése, pl. különböző hatalommegosztási technikákkal, és a szeretetállomány növekedése. Ez hihetetlenül megfogott: „a szeretetállomány növekedése”. Ez egy újabb bibói naivitás?- mondom magamban. Nagyon megfogott az is, amikor arról ír, hogy Jézus egyetlen esetben nem volt hű önmagához. Aki az erőszakot abszolút elutasította, és a szeretetvallás megalapítója, amikor bemegy a jeruzsálemi templomba, és a kufárokat kötéllel kizavarja, - ez nem méltó Jézushoz, mert ebben erőszak van. És ez az erőszak sem legitimálható, vagy engedhető meg. Hát ezek engem elgondolkodtattak. Aztán érdekesen hatottak rám Bibó szociálpszichológizáló írásai. Figyelmet érdemel, amit Révai Bibó egyik fő hibájának ró föl a 45-ös cikkében, nevezetesen, hogy Bibó írása egyrészt jobboldali, másrészt antikommunista, harmadrészt pedig pszichológiai konstrukció és hamis. Erre ő nagyon szellemesen válaszolt. A szociálpszichológizáló szó, az ugye pejoratív, azonban a társadalmi jelenségek egyszerre társadalmi és a pszichológiai megértése nagyon közel áll hozzám.

Szilágyi Péter: Említettem már, hogy a felelősség problémájával foglalkoztam, itt hatott a *Kényszer, jog, szabadság* című és *A szankció fogalma a nemzetközi jogban* című tanulmánya Bibó hangsúlyozza, hogy a kényszerítés mindig pszichikai jelenség. Aztán itt van a fizikai kényszer fogalmának a tisztázása. Weber nyomán, hogy úgy mondjam vulgarizáló és hamis elképzelések terjedtek el a fizikai kényszer alkalmazásának monopoliáról. Bibó

hangsúlyozza, hogy a kényszerítés mindig pszichikai jelenség. A fizikai eszközök kilátásba helyezése ugyanis alapvetően pszichikai jelenség. Aztán rendkívül nagy hatást gyakorolt az államhatalmi ágak elválasztásának gondolata. Amire én most hivatkozom: nem a klasszikus triász a lényeg, hanem az, hogy a parlamentáris rendszerben más hatalommegosztási struktúrára van szükség, mint ami az alkotmányos monarchia rendszerében kialakult. Ezt teoretikus – s nem politikai – szempontból igyekeztem felhasználni. A harmadik hatás: már évek óta elsősorban a Weimari Köztársaság államelméletével foglalkozom, és ennek kapcsán a német XIX. századdal is. A német politikai gondolkodás megértése szempontjából, Bibónak a német hisztériával foglalkozó gondolatai, szociálpszichológiai szemlélete jelentősen hatott rám. Továbbá amit oktatásban felhasználtam, - talán a Jogtudományi Közlönyben jelent meg - a jogelmélet fejlődésére vonatkozó előadása, amely arról szól, hogy mennyiben van haladás, mennyiben nincs haladás a jogelméletben, ha nincs is evolúció, de mégis csak van valami, ami előrelépésként, vagy előrehaladásként fogható fel.

Samu Mihály: Bibó nagyon is hatott rám, próbálom terjeszteni a gondolatait. Azt hiszem, az utóbbi időben nincs is olyan írásom, amelyben ne idézném Bibót. A '70-es évek derekán éppen a Bibó féle szemlélet vezetett ahhoz, hogy felvessem a kisebbségi témát, sőt kezdeményeztem a kisebbségi törvényt. Ez a kisebbségi törvény a '70-es évektől csak lógott a levegőben és csak 1993-ban lett belőle törvény. Ami az ő gondolkodásában nagyon lényeges, hogy biztosítani kell az emberek közösségi jogosultságát, közösségi mivoltát, és a közösségben a szabad együttélést, s ezen belül a demokrácia elveinek érvényesítését. Bibó nagyon szépen megtanulta egyébként azt a tételt, hogy a demokrácia lényege a többségi elv, a kisebbség tiszteletével. Tehát itt most nem a nemzeti kisebbségekről van szó, hanem a politikai kisebbségről, s a demokrácia természetesen igényli az együttműködést a többség és a kisebbség között. Ebből adódik az, hogy a demokrácia bizalomra épülő hatalmi viszonyt igényel. Az, hogy ez a napi politikában nem nagyon érvényesül, ez a mai történelmi helyzetnek a következménye, de meggyőződésem, hogy Bibónak teljesen igaza van abban, hogy a demokrácia nemcsak azt jelenti, hogy „nem félni”, hanem azt is, hogy aktívan közreműködni.

Ő az 1956-os eseményeket is nagyon objektíven és előremutatón értékelte, és azok felhasználhatóságára is utalt. A felhasználhatóságot a mai gondolkodásban nem nagyon érzékelik. Bibó akadémiai székfoglalójában elkülöníti az alkotmányozó hatalmat és a törvényhozó hatalmat. Ez jelentős probléma a demokratikus rendszerekben, és általában leegyszerűsítik a parlamenti demokrácia kérdéseire. A Bibó-féle koncepcióval nem egyeztethető össze parlamenti demokrácia, mert ez a parlamenti diktatúra veszélyét is jelzi. Különösen fontos hatalmelméleti szempontból, hogy a hatalmat – Bibó szerint – szolgálattá kell nemesíteni.

A rendszerváltás idején nagyon népszerű volt Bibó, főképpen a tudományos szocializmus hívei kezdtek ezzel foglalkozni. Én már akkor óvakodtam ettől: „divatos”, „el fog múlni”. – gondoltam. Mondtam is most az egyik szocialista politikusnak, hogy „azelőtt mindig hivatkoztatok Bibóra, most miért nem foglalkoztok vele mélyebben”. Azt mondta, ma már elvesztette az aktualitását. Na, hát ezzel kapcsolatban mondom én, hogy nem vesztette el az aktualitását. Köszönöm.

Szilágyi Péter:Nem vesztette el az aktualitását. Egy mondat. Ma is aktuális az a megállapítás, *Az államhatalmi elválasztása egykor és most-ban*, hogy a hatalommegosztás technikáját ott kell alkalmazni, ahol veszélyes hatalmi gócok kialakulása fenyeget. Ez ma is aktuális. Köszönöm.

Samu Mihály: Ez lényegében a Montesquieu-féle tanításnak a továbbfejlesztése. Mert Montesquieu megállapodott annál a bizonyos a hármasnál, és a politikusok papagájszerűen mondják, hogy törvényhozó, végrehajtó, bírói hatalom, de a modern világban rengeteg hatalmi góc van. Bibó ezt érzékelteti, de sajnos a közgondolkodásba ez nem kerül be.

Bihari Mihály: Bibónak olyan értelemben vett aktualitása nincsen, hogy a mai jelenségeket meg lehet magyarázni, ha elolvassuk Bibónak ezt, azt, vagy amazt a munkáját. Tudományos aktualitása van, szerintem lesz is. Azok számára is ajánlom, akikről egynéhány Bibó tanulmány elolvasása után kiderül, hogy nem tudják követni Bibót, vagy nem szimpatikus nekik, vagy nem tartják bizonyító erejűnek Bibó írásait. Én sem mondom, hogy minden írásával vagy minden állításával egyetértek. Ajánlom viszont, hiszen hihetetlen műveltségállománnyal dolgozik, és ez lényege minden társadalmi jelenséget megismerő ember számára.

Nagy Endre: Bibónak és munkásságának van tudományos jelentőségen, mert abban a történelmi korszakban, amiben ő élt, abban ő testesítette meg az elnyomott kelet-európai független értelmiségi életpályáját. A *zsidókérdés és antiszemitizmus* című írásában a felelősség vállalásáról beszél, ez nagyon passzol pl. Walter Benjáminhoz, aki azt mondja, hogy a múltért is felelősek vagyunk. Bibóban van egyúttal egy szintetizáló képesség, a félelem letompítására való készség. Magyarországon szerintem egy alapvető probléma az értelmiség kettéhasadása, úgymond nemzeti és urbánus rétegre. Voltaképpen ez mai napig működik. Mármost hiába történnek kísérletek egyik vagy másik oldalon. Szerintem azért nem lehet más törésvonal, mert tulajdonképpen mindenegybes periférikus országban megvan ennek az értelmiségnek a kettéhasadtsága. Tessék elolvasni Clifford Geertznek *Az értelmezés hatalma* végén adott interjút, ahol az indonéz szellemi életről beszél, és elmondja, hogy miről vitatkoznak az indonézek. Hogy vajon az autochton indonéz tradíciókra kell-e építeni, vagy pedig a Nyugatot kell követni? Na, most itt nálunk, Magyarországon szerintem ez már megjelent a reformkorban a Kossuth és Eötvös vitájában is. 1848-ban mindenki egy kormányban volt, de utána megint szétváltak az utak. Magyarországon a '30-as években ennek átvette a helyét a zsidó és a nem zsidó értelmiségnek a problémája. Ami szerintem tanulságokkal járna Bibóból, hogy hogyan lehetne ezt a szembenállást átalakítani. Vannak gyorsan Nyugat felé haladók, lassan Nyugat felé haladók. Az értelmiség próbál ezek között lavírozni.

Kukorelli István: Aktualizálni én sem szeretnék, bár annyiban vitatkoznék Bihari Mihállyal, mert Bibóra az nem mondható, hogy fordított Cassandra lenne a terápiáit illetően. Mert nagyon sok mindenben a gondolatai ma is élnek. Én úgy mondanám, hogy bibói felkiáltójelek vannak, és a Bibó-szakkollégiumban időként újraolvassuk együtt Bibót. Nagyon érdekes, hogy az újabb generációk hogyan fejtik meg az üzeneteket. Ilyen üzenetek szerintem igencsak vannak. A Magyaryval folytatott vitája, mindaz, amit ő mondott a jó közigazgatásról, az igencsak elgondolkoztató mostanság, amikor közigazgatási reformok vannak napirenden. Számomra ilyen üzenet a tradíció és a modernizáció összeegyeztetése.

Fontos továbbá, hogy a közélet szereplőinek mindenkor szembe kell nézniük a gyűlöletek és az elfogultságok okaival. Én azt gondolom, hogy ez megint csak olyan mozzanat, ami mai politikai elit számára is tükröt tart. Tehát, szerintem ezeket a bibói felkiáltójeleket kéne átgondolni, mert ezek tényleg fontos üzenetek.

Gombár Csaba: Hát azt hiszem, csak megerősíteni tudom az elhangzottakat. Továbbra is nagyon időszerű az az empatikus képesség, amivel Bibó István az adott politikai

körülményeket elemezte. Megpróbálta mind a kommunistákat, mind a kisgazdákat megérteni. Ezt a képességet bennünk ma nem mindig lehet tetten érni, sőt talán igen ritkán. Tulajdonképpen arra kell erőfeszítéseket tenni, hogy a másoknak, a velem vitatkozóknak is megértsem az igazát, mondandója racionalitását. Nem arról van szó, hogy egyet kell érteni, ez teljesen reménytelen dolog. Az nem reménytelen azonban, ha azt az álláspontot fogadom el, hogy többféle ésszerűség van, és fölfedezem a másik ésszerűségét is. Mert, amikor vitatkozunk egymással, akkor rövid úton, többnyire oda szoktunk eljutni, hogy a másik vagy idióta, vagy gazember. És nem is tudunk előbbre jutni, évtizedek óta ez történik. Bibónál alapvetően erről van szó, és nem a formális, processzuális, demokratikus masinériáról. Mert hát tulajdonképpen a jogszerűség szétmorzsolhatja a legitimitást. Tehát ezt a megközelítést én továbbra is időszerűnek tartom.

További probléma, amit Kukorelli István említett, a hatékonyság kérdése. A hatékonyságé – a célra való tekintet nélkül. Magyary Zoltánnal való vitája erre vonatkozott. A mostani közigazgatási átalakítási ötletek tömege is felveti e kérdést, de az előző években felbukkantak is, amikor arról van szó, hogy hatékonyra, és persze olcsóvá kell tenni az államot. Meg még külön a minisztériumokat is. Ez egy sajátos menedzseri szemlélet, amikor az államra úgy tekintenek, mint egy profitorientált vállalatra. Ez alapvető tévedés, mert amíg a célok nincsenek tisztázva, önmagában a hatékonyság érdektelen kategória.

Schlett István: Számomra egyrészt követendő, másrészt mintaadó a bibói magatartás, mint értelmiségi magatartás. Valószínűleg Bibó azzal tisztában volt, hogy a politika a konfliktusok terepe, és hogy a politikában harc dül. Ez a politikai küzdelem természetéből következik. Azonban, hátha nem minden a politika, hátha a politikán kívül is van nézőpont, egy olyan, ahonnan rá lehet tekinteni a politikára. Nos, számomra Bibó egy olyan értelmiségi, aki rendelkezik e nézőpont megtalálásának képességével. Ehhez kell szerintem a tettetett naivitás, ami tényleg megragadható a műveiben. Igen, Bibó keresztül akart lépni nemcsak a politikai meg hasonulásokon, hanem a politikáról szóló viták belső meg hasonulásain is.

Véleményem szerint a politikai megosztottság eredetének kutatásában nem kell Kossuthig és Széchenyiig, vagy Eötvösre visszamenni. Nem. Ez szerintem a XX. századi jelenség. Tehát, valamikor a XX. század eleji, akkor, amikor megtörténik - amit Ady úgy ír le a *Kocsiút az éjszakában* című versében -, hogy minden egész eltörött.

Hadd említsek itt egy olyan embert, akivel Bibó vitatkozik, de ugyanakkor a kérdésfeltevéseit elfogadja: Németh Lászlót. Németh a '30-as évek elején írt szerintem egy zseniális tízoldalas esszét, az a címe, hogy *Sznobok és parasztok*. Németh László ebben a kis esszéjében voltaképpen azt az értelmiségi megosztást írja le, ami a '20-30-as években Magyarországon kialakult, úgy látszik olyan erővel, hogy mind máig hat. Az írásnak csak az utolsó gondolatát idézem. „Nem is tudom, hogy a két pozíció közül melyik a balkánibb.” Ugyanis Németh László szerint e két pozíció balkáni pozíció, mind a kettő. A sznobok is és a parasztok is mint irodalmi, értelmiségi magatartásforma.

Nagy Endre: Mivel én személyesen érintve vagyok ebben a vitában Schlett Istvánnal, idézem, hogy Kossuth hogyan hivatkozik az Ázsiából magunkkal hozott nemzeti vármegyerendszer tradíciójára, amit az amerikai sokállamúsághoz hasonlít, és Eötvösöket – ezt leírja Pulszky Ferenc az önéletrajzában – hazátlan, bitang, nyugatimádóknak tekintettek sokan. Tehát ebben a vitában szerintem észrevehető Kossuthnak a magyar tradícióhoz való ragaszkodása, másfelől Eötvösök azt mondják, hogy az, amit magyar tradíciónak hiszünk, azt Nyugatról vettük át. Tehát az egész vármegyerendszert, de a Nyugat már régen túllépett ezen, és csak azért ragaszkodunk hozzá, mert nem tudjuk, hogy az nem ősmagyar eredetű. Tehát ez a hasadás már ott megvan.

Mivel úgy látom, hogy további hozzászólásra nincs jelentkező, megköszönöm a megjelenteknek részvételüket, és a kerekasztal beszélgetést bezárom. Úgy vélem, beszélgetésünk tanulságos volt, és remélem, hogy méltó volt Bibó István emlékéhez.